

Moderation as a Pillar of Culture in Islamic Civilization: The Perspective of Abu al-Hasan Amiri

SayyedAhmad Fazeli¹

¹Associate Professor, Department of Ethics, Faculty of Theology, University of Qom, Qom, Iran.
fazeli.seyyedahmad@gmail.com

Article Info	Abstract
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: June 19, 2024 Revised: July 31, 2024 Accepted: August 20, 2024 Online Published: September 6, 2025</p> <p>Keywords: Abul Hasan al-Amiri, Civilization, Culture, Society, Temperance, Unity.</p> <p>Citation: Fazeli, S.A. . Moderation as a Pillar of Culture in Islamic Civilization: The Perspective of Abu al-Hasan Amiri <i>Jame'eh Pazhouhi (Quarterly Journal of Community Studies)</i>. 2025; 1 (1): 97-114</p>	<p>Introduction & Objective: This study analyzes Abul Hasan al-Amiri's (d. 381 AH) philosophical concept of temperance (e'tedal) as a pillar of culture in Islamic civilization. Philosophers consistently regard temperance as a core virtue for human happiness. This paper aims to analyze Amiri's view that temperance generates societal unity, ensuring its permanence, while its absence leads to fragmentation. It posits that this unifying social context constitutes Amiri's understanding of culture.</p> <p>Methodology: Employing a descriptive and analytical approach, this research thoroughly examines Amiri's philosophical texts to interpret his conceptual framework regarding temperance, unity, culture, and civilization. [Implicit from source content]</p> <p>Findings: The study finds that Amiri views temperance as the fundamental cause of societal unity, which is synonymous with culture. This unity ensures societal endurance; its absence leads to corruption. For Amiri, intellect is the source of culture, enabling the unification of human faculties. Love is identified as the primary catalyst for social unity, binding individuals' souls. Amiri extends temperance to include geographical aspects, citing "Iranshahr" as an example of social temperance. Islam, according to Amiri, guides individuals toward virtues, fostering a unified and temperate collective identity.</p> <p>Conclusion: In conclusion, Amiri establishes temperance as the unifying principle for both individuals and society, forming a collective identity interpreted as culture. This culture, driven by intellect and sustained by love, is the bedrock of a virtuous, civilized society. The study highlights Islam's crucial role in fostering this unity and temperance.</p>
<p> 10.22034/socr.2025.728778</p> <p></p> <p>Publisher: Research Institute for Islamic Culture and Thought</p>	

Copyright © 2025 The Author(s).

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0). All rights are reserved by the Author(s). Use, distribution, and reproduction are permitted provided the original author(s) and source are credited.

Extended Abstract

1. Introduction

This study delves into Abul Hasan al-Amiri's (d. 381 AH) philosophical understanding of temperance as a foundational pillar of culture within Islamic civilization. The concept of happiness has been a constant focus for philosophers, with virtue identified as its core element. Among Islamic philosophers, temperance is considered the primary component of virtue. A significant concern for these philosophers has been the nature of social virtue, its relationship to individual virtue, and how it is attained. The analysis of culture and civilization, particularly during the 3rd and 4th Islamic centuries, an era of significant cultural and civilizational flourishing after a period of decline in Persia, reveals a real need for foundational theories. Abul Hasan al-Amiri, a prominent philosopher of this period, offered a philosophical account of temperance, drawing on the Aristotelian tradition and Islamic philosophy, and highlighted unity (وحدت) as its most crucial component. This study aims to analyze al-Amiri's perspective that temperance fosters societal unity, which in turn ensures the permanence and endurance of society. Conversely, the absence of temperance and the presence of disunity lead to the corruption and decay of the community. It is argued that this unifying social context, or the unified underlying framework whose essential attribute is unity, constitutes al-Amiri's conception of culture.

2. Research Methodology

This research employs a descriptive and analytical methodology [implied from the nature of the study as presented in the sources and prior generated abstracts]. The primary approach involves a thorough examination of al-Amiri's philosophical texts [implicit, as his works are cited and his views are the central focus] to interpret his conceptual framework concerning temperance, unity, culture, and civilization. The study investigates how al-Amiri's philosophical views, drawing from his specific works like *Al-Sa'adah wa Al-Is'ad fi Al-Sirah Al-Insaniyah*, *Rasail Abul Hasan al-Amiri*, *Al-Amad ala Al-Abad*, and *Al-I'lam bi Manaqib al-Islam*, shape his understanding of these interconnected concepts. The paper also acknowledges the contributions of other Islamic philosophers, such as Farabi, Ibn Sina, Miskawayh, and Khajeh Nasir al-Din al-Tusi, to the discourse on civilization and culture, providing a broader intellectual context for al-Amiri's ideas.

3. Research Findings

The study reveals several key findings from al-Amiri's philosophy:

Temperance as the Basis of Unity and Culture: Al-Amiri posits that temperance is the fundamental cause of societal unity, which he implicitly equates with culture. This unity is crucial for society's endurance; its absence leads to fragmentation and corruption. The formation of culture is viewed as a continuous process, moving from individual temperance to social unity, and from a mere aggregate of individuals to a civilized society.

Intellect as the Source of Culture: For al-Amiri, intellect is the primary source of culture, as it enables the unification of human faculties. He argues that animals, lacking intellect, do not possess culture, underscoring intellect's distinguishing role in human cultural production.

Love as the Catalyst for Social Unity: The research identifies love as the main driving force for social unity, asserting that "love unifies souls". Love, as an intrinsic and genuine connection between human beings, forms a true bond among individuals' souls, fostering authentic unity in social interactions. This concept is rooted in an ontological principle where similarities attract similar entities. Conversely, hatred causes divergence and disintegration.

Expansion of Temperance's Scope: Al-Amiri extends the concept of temperance beyond individual ethics to include geographical aspects. He presents "Iranshahr" as a prime example of social temperance, where intellect is the central element for its realization. Historical sources indicate that the concept of "Iranshahr" and its temperate nature were discussed by other scholars both before and contemporary to al-Amiri.

Islam's Role in Fostering Unity and Temperance: The study highlights al-Amiri's view that Islam plays a pivotal role in guiding and managing the process of social unification and culture formation. Islam, by promoting individual virtues and personal justice, facilitates the transition to collective virtues and social justice. It establishes a framework where individual good deeds (e.g., generosity from the wealthy) contribute to both individual purification and collective social virtues, ultimately leading to social balance and justice.

4. Conclusion

In conclusion, Abul Hasan al-Amiri establishes temperance as the fundamental unifying principle for both individuals and society. This individual and societal temperance culminates in a collective identity, which this study

interprets as culture. This culture, driven by human intellect and sustained by the power of love, forms the very bedrock of a virtuous and civilized society. Al-Amiri's philosophy underscores that without this unifying temperance, society risks fragmentation and decay. Furthermore, the study emphasizes Islam's crucial and active role in cultivating this unity and temperance, guiding individuals and communities towards a harmonious and integrated social existence. His comprehensive view extends temperance beyond mere ethical conduct to include geographical factors, portraying a holistic approach to civilizational flourishing.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Author's Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

اعتدال به مثابه مقوم فرهنگ در تمدن اسلامی از منظر ابوالحسن عامری

سیداحمد فاضلی^۱

^۱ دانشیار گروه اخلاق، دانشکده الهیات، دانشگاه قم، قم، ایران. fazeli.seyyedahmad@gmail.com

مشخصات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مقدمه و هدف: این پژوهش به تحلیل مفهوم فلسفی اعتدال از منظر ابوالحسن عامری (متوفای ۳۸۱ قمری) به عنوان مقوم فرهنگ در تمدن اسلامی می‌پردازد. فلاسفه همواره اعتدال را فضیلتی محوری برای سعادت انسان تلقی کرده‌اند. هدف این مقاله، تحلیل دیدگاه عامری است که اعتدال را عامل ایجاد وحدت اجتماعی و تضمین‌کننده مانایی جامعه می‌داند، در حالی که فقدان آن منجر به تفرق و فساد می‌شود. این مقاله فرض می‌کند که این بستر اجتماعی وحدت‌بخش، همان درک عامری از فرهنگ است.
تاریخ دریافت: ۳۰ خرداد ۱۴۰۳	روش‌شناسی: این تحقیق با به‌کارگیری رویکرد توصیفی و تحلیلی، به بررسی دقیق متون فلسفی عامری می‌پردازد تا چارچوب مفهومی او درباره اعتدال، وحدت، فرهنگ و تمدن را تبیین کند.
تاریخ بازنگری: ۱۰ مرداد ۱۴۰۳	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عامری اعتدال را علت اساسی وحدت اجتماعی می‌داند که مترادف با فرهنگ است. این وحدت ضامن بقای جامعه است و عدم آن به تباهی می‌انجامد. از نظر عامری، عقل منشأ فرهنگ است که امکان وحدت قوای انسانی را فراهم می‌کند. محبت به عنوان عامل اصلی وحدت اجتماعی، نفوس افراد را به هم پیوند می‌دهد. عامری اعتدال را به جنبه‌های جغرافیایی نیز بسط می‌دهد و «ایران‌شهر» را نمونه‌ای از اعتدال اجتماعی می‌داند. اسلام نیز از دیدگاه او افراد را به سمت فضایل هدایت کرده و هویت جمعی واحد و معتدل را پرورش می‌دهد.
تاریخ پذیرش: ۳۰ مرداد ۱۴۰۳	نتیجه‌گیری: در نتیجه، عامری اعتدال را اصل وحدت‌بخش برای افراد و جامعه می‌داند که هویت جمعی تفسیر شده به عنوان فرهنگ را شکل می‌دهد. این فرهنگ، که توسط عقل هدایت شده و با محبت تداوم می‌یابد، زیربنای جامعه‌ای فاضل و متمدن است. این مطالعه نقش حیاتی اسلام را در پرورش این وحدت و اعتدال برجسته می‌کند.
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۵ شهریور ۱۴۰۴	
واژگان کلیدی: ابوالحسن عامری، اعتدال، تمدن، جامعه، فرهنگ، وحدت.	
استناد: فاضلی، سید احمد (۱۴۰۴). قد روش‌شناختی «الگوی حکمی-اجتهادی». جامعه‌پژوهی، ۱(۱)، ۹۷-۱۱۴.	
doi: 10.22034/soc.2025.728778	

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

مقاله

سعادت به عنوان غایت انسان، موضوع بحث دائمی فیلسوفان بوده است. محوری‌ترین عنصر سعادت، فضیلت است. مؤلفه اصلی فضیلت در دیدگاه فیلسوفان اسلامی اعتدال به شمار می‌رود. چیستی فضیلت اجتماعی، رابطه آن با فضیلت فردی و نحوه حصول آن یکی از دغدغه‌های فیلسوفان اسلامی بوده است. یکی از مواضع ورود فیلسوفان اسلامی به مباحث تمدنی و فرهنگ‌شناختی همین مسئله فضیلت اجتماعی و ارزش‌گذاری جوامع و مدن نزد آنهاست. درست است که فرهنگ‌پژوهی علوم تمدنی امروزه فرهنگ و تمدن را فارغ از ارزش‌گذاری و مفاهیمی چون فضیلت و سعادت بررسی می‌کنند، در ضمن همین مباحث است که می‌توان به دیدگاهی از فلاسفه مسلمان در باب فرهنگ و تمدن که نزدیک به معنای امروزی باشد، دست یافت؛ می‌توان با فرض حذف جنبه‌های ارزش‌گذارانه آرای فیلسوفان یا با مقایسه محتوای آرای حاوی ارزش مثبت و منفی، حاق دیدگاه آنها را در باب مفاهیم اصلی (فرهنگ، تمدن، مدنیت و ...) بدون جنبه‌های مثبت و منفی به دست آورد.

از مهم‌ترین ادوار مؤثر در این بررسی، قرون سوم و چهارم اسلامی است که در این عصر، فرهنگ و تمدن - بعد از دوره‌ای افول در ایران - باز به گونه‌ای استقلال‌یافته، در حال نضج گرفتن است و به همین دلیل، نیاز واقعی این مقولات به نظریات مبنایی خود را نمایان می‌کند.

از اندیشمندان محوری این دوره در این موضوع، فیلسوف سرشناس و حکیم حکیمان آن دوره ابوالحسن عامری (متوفای ۳۸۱ق) است که ضمن ارائه تقریری فیلسوفانه از اعتدال، با بهره‌گیری از سنت ارسطویی و نیز بهره‌برداری از امکان‌های فلسفه اسلامی، به عنصر وحدت به عنوان اصلی‌ترین مؤلفه اعتدال رهنمون می‌شود. این تقریر از فضیلت اعتدال محور توحیدبنیاد، در ساحت فردی، انسانی فضیلت‌مند را تحقق می‌بخشد و در ساحت اجتماعی،

جامعه‌ای^۱ فضیلت‌مند را بروز می‌دهد که نسبت این دو (فرد و اجتماع)، نسبت جزء و کل نیست؛ به عبارت دیگر از تجمیع انسان‌های معتدل، الزاماً جامعه‌ای فضیلت‌مند به وجود نمی‌آید. گرچه در اسلام، چارچوبی طراحی شده است که این مسیر - یعنی سیر از تجمیع افراد فاضل به تشکّل اجتماع فاضل - هموار گردد.

پیش از عامری، معلم ثانی فارابی به طور گسترده به این گونه مباحث ورود کرده است و می‌توان گفت هم و غم اصلی خود را مصروف نظریه‌پردازی در باب تمدن و فرهنگ، البته متناسب با فضای اسلامی، نموده است. پس از وی نیز ابن‌سینا و مسکویه رازی را می‌توان نمونه‌هایی از شخصیت‌هایی برشمرد که به این عرصه، فلسفه و اندیشه پرداخته‌اند.

یک نکته کانونی در نوشتار حاضر این است که اعتدال و وحدت بخشی آن، عامل مانایی جامعه بوده، در مقابل دوری از اعتدال و حصول افتراق موجب فساد و تباهی اجتماع می‌شود. وحدت یادشده در بستر جامعه چنان است که با توجه به نوع مواجهه عامری می‌توان آن را از منظر وی، صفت اصلی فرهنگ یا با مسامحه خود فرهنگ دانست؛ به عبارتی می‌توان گفت جهت اتحاد و یکتایی اجتماع که صورت متکامل آن، تمدن بوده و رکن زیربنایی جامعه‌گی اجتماع محسوب می‌شود، می‌تواند از جانب وی همان فرهنگ شمرده شود یا به تعبیر بهتر، بستر واحدی که اتحاد یادشده، صفت اصلی و ذاتی آن است، به عنوان فرهنگ - از منظر فیلسوف ما - قلمداد گردد.^۲

همچنین یکی از مبانی اصلی در این مقاله آن است این بستر توحدی

۱. در این مقاله نگارنده با اطلاع از تفاوت معنای اصطلاحی اجتماع و جامعه در متون فارسی جدید جامعه‌شناسی، اجتماع و جامعه را به یک مفهوم به کار برده است که دلیل آن، بحث از آرای بسیار قدیم‌تر از دوره مدرن در این مقاله است که این تفاوت هنوز چندان به اصطلاح درنیامده بوده است و دست کم این دو واژه چنین تفاوتی را در آن ادوار نمایان نمی‌کرده‌اند. قابل توجه است که مشابه با تفاوتی که امروزه میان دو واژه اجتماع و جامعه قابل‌ایم، در آن ادوار با واژگانی چون اجتماع متمدن و غیر متمدن و نیز مدینه و اجتماعات فروتر آن افاده می‌شده است.

۲. در این مقاله از این پس جهت سهولت در تعبیر، این اتحاد، فرهنگ قلمداد شده است؛ به این اعتبار که آن ظرف واحد که اتحاد وصف اصلی آن است و وحدت بخش اجزای اجتماع به شمار می‌رود، همان فرهنگ است.

یا فرهنگ، از اعتدال - به عنوان علت قوام - حاصل می‌شود؛ به عبارت دیگر شکل‌گیری فرهنگ مراحل دارد که این مراحل را در یک سیر پیوسته از اعتدال تا وحدت و از اجتماع صرف تا جامعه متمدن می‌توان مشاهده نمود. اهمیت اعتدال در این میان چنان است که در موضوعات جغرافیایی و رفتارهای انسان و حتی ظاهر آحاد انسانی دخیل و قابل بررسی است. قابل توجه است که محبت به عنوان یک مقوله مؤثر جمعی نیز در این سیر اثرگذار است که در این تحلیل به آن خواهیم پرداخت.

۱. سعادت فرد و جامعه

در تاریخ تفکر بشر، پرداختن به سعادت به عنوان غایت انسان بسیار پر دامنه است. عامری سعادت را استکمال «صورت» انسانی - یعنی عقل در هر دو جنبه نظری و عملی - می‌شمرد (عامری، ۱۳۹۸، ص ۵۲) که این استکمال از طریق کسب فضیلت (عفت، شجاعت و حکمت) حاصل می‌شود. فضیلت بالاتر، عدل (اعتدال نهایی) است که در مقایسه با دیگر فضایل یادشده فراگیرتر است (همان، ص ۱۶۰)؛ اما شمول آن، نه شمول مجموعی که جمع توحیدی یا اتحادی است: «الرّدى کله یتولّد من جهة الإفراط او القلة و الجوده إنما یتولد من التوسط» (همان، ص ۲۸۹). روشن است که در این عبارت، اصطلاح تولد به تحقق امر جدیدی اشاره دارد که از آن می‌توان به عدل یاد کرد؛ به بیان دیگر استکمال صورت، آن سوی دیگر عدل است و تا عدل حاصل از اعتدال سه قوه شکل نگیرد، صورت اتحادی کامل نمی‌شود و در نتیجه اعتدال قوا، موجودی تازه تولید می‌شود که صورت انسانی یا عدل نام دارد و می‌توان گفت قبل از حصول این صورت یا عدل، صورت شخصی و یکتایی برای انسان - جز به نحوی بسیار ضعیف - نمی‌توان قایل شد.

به همین دلیل است که بقای هر شیء حقیقی - در محل بحث، انسان -

به عدل دانسته می‌شود (همان، ص ۱۸۸) و خلود به اعتدال و فساد و زوال، به عدم اعتدال پیوند می‌خورد (همان، ص ۱۵۲) و لذا مؤلفه اصلی ایذا، افتراق - در مقابل اتحاد - محسوب می‌شود (همان، ص ۷۱). بنابراین باید تأکید نمود که از منظر عامری از کنار هم قرارگرفتن شهوت، غضب و عقل معتدل، عدل حاصل نمی‌شود؛ بلکه عامری این وضعیت را «ضمّ مفترق» (انضمام امور متفرق به یکدیگر) و مقابل آن را تفریق متصل (متفرق کردن اجزای یک امر متصل) می‌داند (همان). چنان‌که اعتدال یک قوه هم به معنای چند خوبی و چند بدی که برآیندی معتدل داشته باشند، نیست؛ بلکه به معنای یک فضیلت واحد است که همه آن صفات را به نحو اتحادی در خود دارد (همان، ص ۹۹) نه اینکه انضمام آنها به یکدیگر باشد.

همین وضعیت در مورد جامعه نیز صادق است. توضیح آنکه جامعه سعادت‌مند جامعه‌ای است که فضیلت داشته باشد که شرط لازم آن، فضیلت آحاد آن جامعه است - به وزان اعتدال در وجود فرد که شرط لازم آن اعتدال قوای وی است - و به عبارت دیگر لازمه فضیلت‌مندی اجتماع، فاضل بودن افراد است؛ اما همان‌طور که فضیلت‌مندی فرد به معنای وحدت قوا و حصول یک امر وحدانی جامع تمامی فضایل قواست، فضیلت اجتماع نیز حاصل پدیدآمدن یک امر وحدانی عادل است که نه مجموع انضمامی عدل‌های فردی بلکه یک عدل واحد است که نسبت به عدالت‌های مختلف فردی، جامع باشد و همه عدالت‌ها را در عین وحدت، در خود جمع نماید. به عبارت دیگر عدل اجتماعی صرفاً حاصل جمع عدالت‌های فردی نیست: «المدينة الشقیة ... لاتکون مدینة واحدة لکن مُدناً کثیرة» (همان، ص ۲۱۵). وی مدینه شقاوت‌مند یا غیرسعادت‌مند را مساوق با عدم برخوردارگی از وحدت می‌شمرد که نشان می‌دهد از منظر وی برخوردارگی از فضیلت اجتماعی که همان عدالت جمعی است، جز با حصول وحدت در اجتماع حاصل نمی‌شود. البته وی این فضیلت را فارغ از فضایل فردی

نمی‌داند و عقیده دارد تا فضایل فردی نباشد، فضیلت جمعی رخ نمی‌دهد (همان، ص ۲۱۵). وی به نقل از افلاطون می‌گوید: «المدينة السعيدة هي التي تكون حكيمة نجدة عفيفة و ليس ينبغي ان تكون كثيرة الاهل و لا كثيرة المال ... و انها تكون مدينة واحدة» (همان، ص ۲۱۷) که به این مفهوم است که مدینه سعادت‌مند ضمن برخورداری از تمامی کمالات - نظیر حکمت، شجاعت و عفت - باید دارای وحدت باشد و برخورداری از آن کمالات به صورت متفرق - یا به عبارتی در آحاد مختلف جامعه - کافی نیست و می‌توان کمالات یادشده را شرط لازم تحقق جامعه سعادت‌مند دانست.

قابل تأکید است که عامری در سطح فردی نیز به همین ملاک بودن وحدت در نصاب تحقق اعتدال در سراسر وجود آدمی اعتقاد دارد و از فضیلت نهایی فردی که همان اعتدال است، به توحد تعبیر نموده. در مقابل تضعف انسان و ردیلت او را به کثرت و تجزیه قوا تفسیر می‌کند: «... القوی المتجزئة کَلَّمَا اجتمعت و توحدت، عظمت فاشتدت و کَلَّمَا تجزأت و کثرت، صغرت فانحلت ...» (همو، ۱۳۷۵، ص ۳۶۹).

با توجه به این مطلب می‌توان گفت همان‌طور که عدل فردی، وحدتی را در انسان به بار می‌آورد که صورت انسان است و استکمال این صورت، سعادت نهایی فرد را رقم می‌زند، عدل اجتماعی نیز وحدتی را در جامعه موجب می‌شود که به مثابه صورتی برای اجتماع است و اجتماع، بدون این صورت توحدی، اجتماع - به معنای اصطلاحی کلمه - محسوب نمی‌شود. با توجه به اینکه در دانش‌های فرهنگ‌شناختی در دوره معاصر، فرهنگ را عامل اصلی شکل‌گیری جامعه و فاعل صورت‌بخش وحدت در آن می‌شمرند، می‌توان این صورت اتحادی اجتماعی در دیدگاه عامری را - که عامل ناپیدای شکل‌گیری جامعه هم دانسته شده - از جانب وی همان «فرهنگ» قلمداد نمود - به رغم اینکه خود وی از فرهنگ یا واژه‌ای هم‌معنای آن نام نبرده است. گواه این مطلب آن است که این وحدت‌بخشی

– به عنوان یک فراورده مختص انسان – از منظر عامری محصول عقل است (همو، ۱۳۹۸، ص ۵۲) و عقل است که به عنوان فصل ممیز انسان از حیوان، فرهنگ را تحقق می‌بخشد و لذا دیگر حیوانات – که بی بهره از عقل‌اند، دارای فرهنگ نیستند. بنابراین وحدت اجتماعی از منظر عامری همانند فرهنگ از منظر بسیاری از فیلسوفان، محصول خاص عقل انسانی‌اند.

۲. جامعه، فرهنگ و محبت

چنان‌که گذشت، همجواری آحاد فضیلت‌مند جامعه، شرط لازم تحقق اجتماع فضیلت‌مند است و شرط کافی آن، این است که این همجواری به اتحاد بدل شود که با ضمیمه‌شدن امور متفرق متفاوت است. همچنین گذشت که این حیث اتحاد را می‌توان از جانب عامری فرهنگ دانست. از دیدگاه وی آنچه علت این اتحاد شمرده می‌شود، حُب است: «المحبة تُوحِّد الأنفس» (همان، ص ۱۳۴). در واقع این محبت است که موجب پیوند حقیقی نفوس انسان‌ها در اجتماع می‌شود و از آنها یک واحد حقیقی می‌سازد؛ چراکه محبت حالتی باطنی و قلبی و در عین حال ارتباطی واقعی – میان چند نفر – است و لذا وجود حقیقی انسان‌ها یا نفوس آدمیان را به یکدیگر پیوند حقیقی می‌دهد. با این ربط حقیقی میان وجودهای حقیقی انسان‌ها، اتحادی اصیل در عرصه تعامل انسانی رخ می‌دهد.

وی در مورد چگونگی رخداد محبت در ارتباطات انسانی، چنین توضیح می‌دهد که «الشبهه يحب الشبهه» (همان، ص ۷۰). وی در واقع از یک اصل هستی‌شناختی سخن می‌گوید که شباهت‌ها در عرصه واقعیت، موجب همگرایی امور مشابه می‌شوند و این شباهت در ساحت انسانی به صورت محبت در وجود حقیقی انسان یعنی نفوس انسانی ظاهر می‌شود. نقطه مقابل چنین تألیف اتحادی در جامعه که عامری آن را حاصل از محبت نفوس به یکدیگر شمرد، حالت بغض نمودن و نفرت داشتن است که در

مواجهه موجودات دارای ساختار وجودی متفاوت و متخالف پدید می‌آید (همان، ص ۱۳۶) و در حیطه فردی «آذی» نامیده می‌شود و در نقطه مقابل محبت قرار دارد (همان، ص ۷۰).

شایان ذکر است که محوریت‌دادن به محبت برای شکل‌گیری اجتماع، قبل از عامری در عبارات فارابی نیز دیده می‌شود (فارابی، ۱۳۶۴، ص ۷۱)؛ همچنین پس از او در آثار ابن‌سینا (ابن‌سینا، ۱۳۷۶، ص ۴۹۸) و خواجه نصیر آمده است (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۱۲۴).

۳. گسترش مؤلفه‌های اعتدال

با توجه به مباحث گذشته روشن شد که اعتدال، مقوم عدل و آن، مقوم فرهنگ - همان بستر واحدی که حیث اتحادی جامعه، ذات آن است - می‌باشد؛ همچنین پیش‌تر به اعتدال قوای سه‌گانه در فرد و اجتماع اشاره شد. عامری مؤلفه‌های دیگری را نیز همچون اعتدال جغرافیایی به نمایندگان اعتدال می‌افزاید و ضمن پذیرش عنصر جغرافیا در اعتدال، مصداق اعتدال اجتماعی را «ایران‌شهر» می‌شمرد (عامری، ۲۰۰۶ م، ص ۶۵/ همو، ۱۳۹۹، ص ۱۶) که مهم‌ترین محور تحقق آن، عقل است (همو، ۲۰۰۶ م، ص ۶۶) که قبلاً گذشت به همین دلیل، حیوانات - غیر از انسان - از فرهنگ و لوازم آن برخوردار نیستند (همو، ۱۳۹۹، ص ۷۶).

شایان ذکر است اشاره به «ایران‌شهر» قبل از وی نیز گزارش شده است که از آن جمله می‌توان به ابن‌رُسته در قرن سوم اشاره نمود (ابن‌رسته، ۱۸۹۲ م، ص ۹۶). همچنین مسعودی در نیمه اول قرن چهارم از ایران‌شهر یاد کرده است (مسعودی، ۱۳۸۱، ص ۳۶-۳۷). نیز مقدسی (۳۸۱ ق) که معاصر عامری است، به این مطلب و واژه ایران‌شهر تصریح نموده است (مقدسی، ۱۹۰۶ م، ص ۴۷) و بعد از عامری اشخاصی چون یاقوت حموی (۶۲۴ ق) (حموی، ۱۹۹۵ م، ص ۲۸۹) و مستوفی (۷۵۰) (مستوفی، ۱۳۸۱، ص ۱۹ -

۲۲) به ایرانشهر و اعتدال آن دلالت نموده‌اند.

همچنین این نکته قابل ذکر است که مسئله تأثیر جغرافیا در تمدن و فرهنگ (عقاید و آداب و رسوم و ...) غیر از عامری در فیلسوفانی چون فارابی در دوره قبل از عامری و ابن‌سینا بعد از عامری بیان شده است و نزد اخوان‌الصفاء به صورت تفصیلی این مطلب بسط داده شده است.^۱ گونه‌ای دیگر از گسترش محورهای اعتدال به امور بیرون از مقوله اخلاق را می‌توان در میان محققان در آن دوره چنین دید که برای مثال ابن‌مسکویه در پاسخ به ابوحیان توحیدی به بررسی نسبت فضیلت و شریط جسمانی صاحب آن می‌پردازد (توحیدی، ۲۰۱۹م، ص ۱۰۶).

۴. روش تحقق فرهنگ از منظر عامری

پس از تحلیل ماهیت و مؤلفه‌های عدل وحدت‌زا، به عنوان مؤلفه اصلی تحقق فرهنگ از نظر عامری، به دیدگاه وی در مورد چگونگی تحقق آن می‌پردازیم. در بُعد فردی، وی به تبع پیشینیان، اقسام فضایل را که بر مدار تقسیم نفس بر قوای آن شکل می‌گیرد، برمی‌شمرد، با این تفاوت که به لوازم مصداقی آن نیز اشاره می‌کند؛ برای نمونه وی به «همت» به عنوان وصفی اخلاقی می‌پردازد و حد وسط آن را تبیین و متعلق آن را نیز بررسی می‌کند و تفاوت آن را با مفاهیم متناظر آن برمی‌شمرد و در ادامه به جنبه تحقق عملی آن عطف توجه می‌کند (عامری، ۱۳۹۸، ص ۱۲۲).^۲

عامری همین سیر را در بُعد اجتماعی نیز می‌پیماید؛ وی محوریت عدل در اجتماع را طرح می‌کند و به بحث از آن می‌پردازد (همان، ص ۱۹۷). همچنین وی به‌سان جنبه فردی عدل، در بعد اجتماعی نیز وضعیت مقابل عدل یعنی جور را طرح می‌کند. شایان ذکر است این نوع پرداختن به

۱. دلیل اینکه این گروه را دارای مکتب اخلاقی فیثاغوری می‌دانند، همین مطلب است.

۲. دو ویژگی «تفصیلی و مشیر به جزئیات بودن» و «ناظر به عمل بودن» از اختصاصات روش عامری در مباحث فلسفی است که در جای خود، قابل بررسی ویژه است.

عدل توسط عامری، با تحلیل فلسفی یادشده از وی در باب عدل متفاوت است. وی به عنوان نماد عدل اجتماعی از امیرالمؤمنین علی (ع) یاد می‌کند که مالک اشتر را به خودداری از ظلم توصیه و ظالم را رهین هلاک در دنیا و آخرت معرفی می‌کند (همان، ص ۲۰۰). پیش‌تر به مفهوم آذی در مقابل عدل اشاره شد و روشن گردید که اولی افتراق‌آور و فسادافکن و نابودگر است و دومی بقا‌آور و موجد است؛ در موضع اجتماعی نیز جور در مقابل عدل، هلاک‌زا و عدل، اتحاد‌آور و ابقاکننده است. جور و ظلم اجتماعی از نظر عامری وحدت حاصل از عدل اجتماعی را - که مقوم فرهنگ یا خود فرهنگ است - زایل می‌کند؛ به عبارتی ظلم، وضعیت فرهنگ مطلوب را از بین می‌برد.

وی اسباب الفت (همگرایی و اتحاد) و فُرقت (جدایی) را برمی‌شمرد و وظیفه حاکم می‌داند که به این اتحاد و اسباب آن اهتمام کند. این وحدت آن‌چنان نزد وی قوی است که عقیده دارد به این وضعیت می‌انجامد که دارایی‌های هر فرد، گویی دارایی فرد دیگر هم هست: «الواجب ان یکون ما فی ید کل واحد للآخر... حتی یصیروا کبدن واحد» (همان، ص ۲۰۱). وی این اتحاد را مانند اتحاد اجزای مختلف بدن واحد معرفی می‌کند و در توضیح این بدن واحد آن را واحدی متکثر می‌داند که در عین وحدت، در درون خود کثرتی را در بر دارد (همو، ۱۳۹۹، ص ۳۶).

همین‌طور مانند آنچه عامری در ساحت فردی، عدل را متفرع بر اعتدال در سه قوه نفس می‌داند، جامعه‌ای نیز که در ساحت جمعی، واحد گشته و صاحب فرهنگ شده است، باید حکیم، نَجِد (پایدار و شجاع) و عَفِيف باشد. وی سه ویژگی یادشده را با تأکید بر اینکه جامعه مجموعه‌ای از افراد نیست و باید هویتی واحد - همان‌که می‌توان فرهنگ نامید - داشته باشد، تبیین می‌کند (همو، ۱۳۹۸، ص ۲۱۷).

یکی از نظرهای ویژه عامری در این بخش آن است که اسلام، وحدت‌بخشی

اجتماعی را به عنوان یک فرایند جامعه‌ساز و فرهنگ‌زا، هدایت و مدیریت می‌کند؛ به عبارتی اسلام با طرح فضایل فردی و عدل شخصی و رهیافتن از این فضایل و عدل به فضایل و عدل جمعی، بستری را فراهم می‌کند که با حصول فضایل و عدل فردی در مسیری تدبیرشده، فضایل و عدل اجتماعی - نه مجموع فضایل و عدل‌های فردی بلکه انتاج آن صفات فردی در مسیر شکل‌گیری یک هویت جمعی معتدل و واحد- حاصل گردد. جامعه به طور طبیعی دارای طبقاتی چون شریف و ضعیف (فرومایه)، قوی و ضعیف، دوست و دشمن و... است. اسلام به افراد در هر طبقه دستورهایی را ارائه کرده است که در صورت عمل به آنها، فضیلت فردی حاصل می‌شود و در عین حال این اعمال طوری طراحی شده‌اند که در مورد دیگران نیز نقشی ایفا می‌کنند؛ مثلاً اسلام به طبقه غنی دستور داده برای تهذیب فردی و دستیابی به سعادت فردی، با بذل و بخشش به طبقه فقیر، خود را از وابستگی‌های مالی رها کنند که در عین حال، این رهایی‌ها، در مورد دیگران دارای نقشی مهم است و لذا با دستور به بخشش و صدقه و... در اسلام، هم فضیلت فردی رخ می‌دهد و هم یک فضیلت جمعی (بخشش اجتماعی) حاکم می‌شود که در نهایت این فضایل اجتماعی به تعادل و عدل اجتماعی منجر می‌شود (همو، ۲۰۰۶م، ص ۶۲-۶۴). در واقع همان طور که دین در ابتدا نسبت به افراد از وعده و وعید بهره می‌برد تا آنها در مسیر صلاح و سداد وارد شوند و در ادامه تلاش می‌کند این ورود، تبدیل به صفات نفسانی و فضایل درونی شود، در مورد جامعه نیز ابتدا از آحاد شروع می‌کند تا اجتماع در سطحی ابتدایی به طریق هدایت وارد شود و سپس تلاش می‌کند این فضایل فردی تبدیل به یک فضیلت واحد جمعی شود (همو، ۱۳۹۹، ص ۷۶).

نتیجه‌گیری

از دیدگاه عامری اعتدال نه تنها به عنوان تعادل قوای نفس (شهوت،

غضب و عقل) در سطح فردی مطرح می‌شود، بلکه به عنوان عامل وحدت‌بخش در سطح اجتماعی نیز عمل می‌کند. این وحدت اجتماعی از نظر عامری را می‌توان در هویت جمعی واحدی به نام فرهنگ تلقی نمود که به عنوان بستر اصلی شکل‌گیری جامعه متمدن و فضیلت‌مند شناخته می‌شود. عامری اعتدال را به عنوان تعادل قوای سه‌گانه نفس (شهوت، غضب و عقل) تعریف می‌کند. این تعادل منجر به تحقق فضیلت‌های فردی مانند عفت، شجاعت و حکمت می‌شود. فضیلت‌نهایی در سطح فردی، عدل (اعتدال) است که همه فضایل دیگر را در خود جمع می‌کند. عامری تأکید می‌کند که این عدل فردی، یک وحدت درونی میان قوای آدمی ایجاد می‌کند که به صورت انسانی کامل منجر می‌شود. بدون این وحدت، انسان به معنای واقعی کلمه دارای هویت کامل نیست. در سطح اجتماعی، اعتدال به عنوان عامل وحدت‌بخش عمل می‌کند. به باور عامری جامعه‌ای که از فضیلت برخوردار است، باید از وحدت اجتماعی نیز بهره‌مند باشد. این وحدت اجتماعی از طریق عدل اجتماعی تحقق می‌یابد که نه صرفاً جمع عدالت‌های فردی بلکه یک عدل واحد و جامع است که همه عدالت‌های فردی را در خود جمع می‌کند. از این وحدت اجتماعی نزد عامری می‌توان به عنوان فرهنگ تعبیر کرد؛ چراکه فرهنگ عامل اصلی شکل‌گیری جامعه و ایجاد وحدت در آن است. طبق این تلقی، از دیدگاه عامری، فرهنگ یا همان وحدت اجتماعی توسط عقل انسانی تحقق می‌یابد. عقل به عنوان فصل ممیز انسان از حیوان، عامل اصلی ایجاد فرهنگ است؛ زیرا این عقل است که منشأ عدالت همه قواست و تعدیل و توحید مراتب و جنبه‌های وجود انسان، در زیر سایه عقل رخ می‌دهد؛ لذا عامری معتقد است فرهنگ محصول خاص عقل انسانی است و حیوانات به دلیل نداشتن عقل، فاقد فرهنگ‌اند. این وحدت اجتماعی که از طریق اعتدال جمعی و عدل اجتماعی ایجاد می‌شود، به جامعه‌ای متمدن و فضیلت‌مند منجر می‌شود.

همچنین عامری محبت را به عنوان عامل اصلی ایجاد وحدت اجتماعی معرفی می‌کند. محبت حالتی باطنی و قلبی است که نفوس انسان‌ها را به یکدیگر پیوند می‌دهد و از آنها یک واحد حقیقی می‌سازد و عامری معتقد است محبت موجب پیوند حقیقی میان انسان‌ها می‌شود که این پیوند، اساس وحدت اجتماعی و شکل‌گیری فرهنگ است. درمقابل نفرت و بغض موجب افتراق و ازبین‌رفتن وحدت اجتماعی می‌شود. از نگاه عامری اسلام به عنوان یک نظام جامع، با هدایت افراد به سمت فضیلت‌های فردی و جمعی، بستری برای شکل‌گیری فرهنگ و جامعه‌ای معتدل فراهم می‌کند. اسلام با ارائه دستورهای اخلاقی و اجتماعی، افراد را به سمت فضیلت‌های فردی مانند عفت، شجاعت و حکمت هدایت می‌کند و در عین حال این فضایل فردی را در مسیر شکل‌گیری یک هویت جمعی معتدل و واحد قرار می‌دهد؛ به عبارت دیگر اسلام با ایجاد تعادل بین فضایل فردی و جمعی، جامعه‌ای متحد و متمدن را شکل می‌دهد.

عامری علاوه بر اعتدال در قوای نفس و اجتماع، به اعتدال جغرافیایی نیز اشاره می‌کند. او معتقد است جغرافیا نیز در شکل‌گیری فرهنگ و تمدن نقش دارد و مصداق اعتدال اجتماعی را در «ایران‌شهر» می‌بیند. وی تأکید می‌کند عقل محور اصلی تحقق اعتدال جغرافیایی و فرهنگی است. از دیدگاه عامری، اعتدال به عنوان عنصر اصلی فضیلت و سعادت، در هر دو سطح فردی و اجتماعی عمل می‌کند. در سطح فردی، اعتدال قوای نفس منجر به تحقق فضیلت و سعادت فردی می‌شود و در سطح اجتماعی، اعتدال به عنوان عامل وحدت‌بخش، جامعه‌ای فضیلت‌مند و متمدن را شکل می‌دهد. این وحدت اجتماعی که از طریق عدل اجتماعی و محبت ایجاد می‌شود، همان فرهنگ است که عامل اصلی شکل‌گیری جامعه محسوب می‌شود. اسلام نیز به عنوان یک نظام جامع با هدایت افراد به سمت فضیلت‌های فردی و جمعی، بستری برای شکل‌گیری فرهنگ و جامعه‌ای معتدل فراهم می‌کند.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می کنند که هیچ گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۲ م). الأعلاق النفیسه. بیروت: دار صادر.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۶). الإلهیات من کتاب الشفاء. تصحیح حسن حسن زاده آملی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- توحیدی، ابوحیان (۲۰۱۹ م). الهوامل و الشوامل. قاهره: آفاق للنشر.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵ م). معجم البلدان. بیروت، دار صادر.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۷۳). اخلاق ناصری. تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: خوارزمی.
- عامری، ابوالحسن محمد بن یوسف (۱۳۷۵). رسائل ابوالحسن عامری. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- عامری، ابوالحسن محمد بن یوسف (۱۳۹۸). السعادة والإسعاد فی السیرة الإنسانیة. قم: آیت اشراق.
- عامری، ابوالحسن محمد بن یوسف (۱۳۹۹ ق). الأمد علی الأبد. بیروت: دار الکتدی.
- عامری، ابوالحسن محمد بن یوسف (۲۰۰۶ م). الإعلام بمناب الاسلام. تصحیح عاصم ابراهیم الکیالی، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- فارابی، محمد بن طرخان (۱۳۶۴). فصول منتزعه. تصحیح فوزی متری نجار، تهران: مکتبه الزهراء.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۸۱). نزهة القلوب. قزوین: حدیث امروز.
- مسعودی، ابو الحسن علی بن حسین (۱۳۸۱). التنبیه و الاشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- مقدسی، شمس الدین ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۹۰۶ م). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. هلند: لیدن.